

МАТЕРІАЛИ, РЕЦЕНЗІЇ

Михайло КРАСИКОВ
Харків

“Я не чоловік, а Німець” Фольклорні матеріали

У збірках казок, прислів'їв та приказок, які видавались на території СРСР, ми не знайдемо не те що сатиричних, а й гумористичних текстів про міжнаціональні стосунки (зокрема українців – росіян, українців – євреїв, українців – німців). З усього розмаїття цих творів “проходили” хіба що казки та приказки про циган. Зрозуміло, з початку 1990-х рр. “табу” з цієї теми було знято, однак саме образ німця в українському фольклорі, здається, ще не привертав уваги дослідників, хоча про міжетнічні стосунки українців та німців з'явилася ціла низка історико-етнографічних розвідок.

Німці – етнос давно і зблизька знайомий східним слов'янським народам. М.Фасмер, наводячи давньоруські слова ньмьць, ньмьчинь (“людина, що говорить незрозуміло”, “іноземець”), та праслов'янське петьсь (“чужинець”), виводить їх з слова петь (“німий”), посилаючись на літописні джерела (“югра же людие есть язык нем”) та діалектне слововживання у росіян (“говорить немо” – невнятно, “немчик” – ребенок, который еще не говорит, “немко” – немой, і т.п.)¹.

Павло Білецький-Носенко, лексикограф і фольклорист першої пол. XIX ст., у своєму відомому словнику дає таке пояснення до слова “німець”: “Всякой иностранец из Европы Западной, который не знает славенских наречий”, а до слова “нимота” – “Немцы. Иностранцы. Немой народ. Сброд презрительных иностранцев”².

Проте митрополит Іларіон придержувався іншої думки: “Традиційно-популярне переконання, що слов'яни утворили цей апелятив від старослов'янського прикметника ньмь (“ньмы” – “німий”), бо слов'яни не розуміли мови германців, і тому думали, що вони взагалі не говорять, бо вони “німі”, – показується сумнівним у світлі того факту, що слов'яни не розуміли мови й інших сусідніх народів (греків, римлян, азійських кочовиків), але все ж таки за “німих” не вважали їх. Цей факт змусив декого з дослідників поставити питання, чи слов'янське слово ньмьць бува не походить від якогось іншого слова, а не від прикметника ньмь (“німий”)”³.

Зрозуміло, ми знаємо безліч фактів, коли “народна етимологія” (“полуклініка”) не збігається зі справжньою, однак, здається, у даному випадку можна не надто брати на підозру прозорість походження слова “німець”, оскільки фольклорні джерела дають нам можливість переконатися у актуальності семантики слова “німець” як “людини без мови”. “Німець” – назва іронічна і **метафорична**, це людина, яка не розуміє мови народу, серед якого опинилася, і це, як то кажуть, й о г о проблема. Ця визначальна риса, а також специфіка (певна подібність) одягу, зовнішності, манер германців, англійців, французів, італійців та представників інших західноєвропейських народів обумовила нівеляцію різниці між ними в очах народів, які накинули на чужинців своєрідне презирливе прізвисько – н і м ц і. Дуже виразно зневажливе ставлення до німця ілюструють паремії, відкоментовані Іваном Франко: “Глухий німець. *Не глухий, а не розуміє, що до нього говорить Русин*”; “Говори до нього, коли він німець! *Не розуміє.*”; “Німцєві наклени в маму, а він каже: я, я. *Він не зрозумів та й такає.*”; “Ой, німці, німці, де ваш розум дів сі? *Сміялися з Німців, коли вони появилися у нас, та швидко показалося, що їх розум далеко ліпший від нашого*”; “Пропав гірш Німця. *Чому і як пропав Німець – невідомо*”⁴.

Стосовно останньої приповідки зазначимо: причиною появи цієї ідіоми, безсумнівно, були спостереження над певною частиною іноземців, які не могли пристосуватися до нових обставин життя (“в особливо скрутному становищі опинялися ті, хто не був обізнаний із землеробством, а таких серед колоністів було чимало”⁵), клімату (згадаємо відоме: “что русскому здорово – немцу смерть”) і, звичайно, тими, хто не оволодів українською мовою (хоча, мабуть, більшості німців стосувалася приповідка: “Німець як верба: де го посадиш, там ся прийме. *Скрізь обдомашнить ся*”⁶).

Іноді насмішки над “дурними німцями” набували досить образливого характеру, і знову ж таки, причиною непорозуміння (як і самої можливості “підначок”) був мовний бар’єр: “Німцю, поцілуй мене онкуди! – “Was, was?” – “Еге, мене!”⁷ Випадковий фонетичний збіг різних за значенням слів у німецькій та українській мовах викликає тут комічний ефект, як і у будь-яких “макаронічних” текстах. Симптоматично, що образ німця з’являється у казкових творах соромицького характеру, як, наприклад, у казках, записаних Іваном Манжурою у с. Мануйлівці Новомосковського повіту Катеринославської губернії.

Німці

1. Хотів німець сказати: “барин мій барин, я тебе люблю, а ти на мене сердися”, та: “баран мій, баран, я тебе лупить, а ти на мене с... ш” (сереш – М.К.).”

2. Був у німця яструб, так він же скаже “яструб”, та “яскрав”. От день той яструб і залетів, ходе німець шука. Ось іде мимо току, молоте чоловік, а тому чоловікові та тієї ночі щось на току напаскудило. Німець його і пита?

– Чи не бачив ти тут яскрав?

– А, сякий такий, так це ти мені напаскудив?

Та за їм⁸.

Наскільки німці, на думку українських селян, були безпорадні, демонструє народна казка, що була записана у 1880-ті роки у сл. Покровській на Харківщині від В.Євдокиєнка П.В.Івановим, яка тут друкується вперше.

Три німця

Случилось трьом німцям ночувати в хахлацькій слободі. От ідуть вони та й толкуються, як би его виучиться гомоніти по-хахлацькі. От і придумали піти попід вікнами слухати. Один почув: “ми”; а другий почув: “не за те, не за се”; а третій слухав, слухав та й нічого не вислухав, та й каже:

– Більш не як, як так.

На другий день вони і наткнулися на убитого чоловіка і давай біля его возиться. Відкіль не возьмися – становий, і давай допроси знімати.

– Хто його убив?

– Ми, – сказав первий.

– За що?

– Не за те, не за се, – каже другий.

– Взять їх!

– Більш не як, як так, – сказав третій.

І з тих пір вони і досі на Сибіряці сидять. Ні за що бідні німці попались”⁹.

Цікаво, що такий саме сюжет був зафіксований І.І.Манжурою у с. Гупалівці Ново-московського повіту Катеринославської губернії приблизно у ті ж 1880-ті роки. Але дійовими особами тут виступають... росіяни (до речі, часто у гумористичних і соціально-побутових українських казках в однакових сюжетах з’являються циган, жид, москаль – зрозуміло, у ролі, м’яко кажучи, невдах). Вважаємо за доцільне навести і цей текст.

Як руські по-нашому балакають вчилися

Пішло троє руських по-хохлацьки вчитись. От один побіг під вікно та й почув, що сказали “ми”. А другий побіг та почув: “ні за се, ні за те”. Третій же: “так йому і слідувало”. От ідуть дорогою, аж чоловік зарізаний лежить. Поставали вони, дивляться, аж ось біжить становий; зараз до них: “Хто убив?” А вони торк один одного: балакай ти, мов, з їм по-хохлацьки. От один каже:

- Ми.
- За што?
- А другий:
- Ні за се, ні за те.
- Як же ви сміли?
- Так йому і слідувало, – вже третій каже.
- Позабірали їх¹⁰.

Росіяни (москалі) – взагалі досить популярні комічні персонажі українського прозового фольклору¹¹, тому і не дивно, що вони дуже підходять для тих ситуацій, де є вакантне місце чужинця-дурня. До того ж, мовна “неповноцінність” москалів або – м’якше – мовна специфіка їх є досить частим приводом для жартів (див., напр., казку “Наука” про те, як “хотів Москаль по-нашому навчитися”¹²).

Зрозуміло, це є проявом **внутрішньогрупового фаворитизму**, який тією чи іншою мірою притаманний усім народам (що яскраво відбивається у фольклорі), хоча він у даному випадку не виходить за рамки того, що Б. Поршневі називав “**миролюбною нетотожністю**”. Виразну етноцентричну тенденцію ми спостерігаємо у двох наступних казкових творах.

Мужик, доктор і астроном

Було собі двох людей, єден з них був дохтор, а другий планетник, а вони були Німці. Прийшли вони в сей край і зайшли до єдного мужика на ніч. Дивиться дохтор, що тая господиня місить мамалигу, і дуже здивовався, бо не знав на що, він думав, що для свиней, потому господарі беруть і їдять тую мамалигу, а дохтор повідає до планетника:

- Ходім с хати на двір спати, бо видиш, скільки їх єсть в хаті, то всі вимруть сеї ночі.
- Вийшли і полягали на приспі. Мужик, повечерявши, вийшов на двір і повідає:
- Пани, ідіть до хати, бо буде дощ.
- А планетник каже:
- Ні, не буде.

Мужик вернувся до хати, замкнув двері і ліг спати. Дощ вночі як піде, тії звертілися, нема де сховатися, добуваються до хати, а мужик як добре нажерся мамалиги, заснув і не чув, як вони добувалися, а можи і нарошне не пустив, і як ніхто не відзивався, то дохтор казав, що вже вимерли. Рано господар встав, вийшов на двір і питається їх:

- А що, не помоклисьте?
- Ага, не, – повідають дохтор і планетник.
- І питаються:
- Господа, як ви знали, скажіть нам, що буде дощ іти?
- Господар:
- Як, в мене єсть така свиня, що як має дощ ітти, то вона з’їжиться.
- Потому дохтор питається:
- Чи ви завше таке їсте, як вчора в вечер їлисте?
- Завше, – повідає господар.
- А що, вас нігди нічого не болить?
- Та що, часом черево болить, то я вилізу на пец горачу, припечу добре, та і престане.
- Тогді дохтор повідає до планетника:
- Виртаймося ми назад в свій край, коли тут пец – доктор, а свиня – планетник.
- І вернулися до свого краю.

Німець і становий

Бо то єден Німець прийшов з жалобою до станового. Али становий повидів його і питається:

– Ти что за чоловік?

А Німець повідає:

– Я не чоловік, а Німець.

Потому становой говорить:

– Ти чого пришол?

А Німець повідає:

– Я не прийшов, а приїхав.

Становой крикнув:

– Пошол вон.

Німець поклонився і пішов¹³.

Фінал першої казки звучить майже як “мораліте”, або навіть як заклик чи “керівництво до дій” для усіх “ненаших”, але гумор знімає певну імперативність цього “резюме.” Цікаво, що сюжет жартівливих оповідок про “свиней-метеорологів” доволі розповсюджений і зараз (нами зафіксовано кілька його варіантів на Східній Україні), однак симптоматично, що у ролі само-впевнених скептиків виступають не представники іншої національності, а міські люди, як, наприклад, у такій гумористичній оповіді:

“Іде два геологи по тайзі. Ну, приходять до лісника і кажуть:

– Дядя, можна у вас переночувати? Ми геологи.

– Та можна.

– Отут на сеновалі у вас можна переспати?

– Слушайте, ідуть у хату спати, бо ночью буде дощ.

– Та ну шо ти, хазяїн, який там дощ! Тут і признаков нема, щоб дощ був.

– Хлопці, лягте хоч під накриттем, бо буде ночью дощ.

– Да дед, шо ти розказуєш! А одкуда ти знаєш, шо буде дощ?

– Та моя свиня мордується, треться туди-сюди. Це на дощ.

– Та, дед, таке кажеш!

Коли ночью гримить, туди-сюди – дощ іде.

Вони і справді:

– Тікаєм звідси, бо тут свині умніші, чим ми з тобою!”¹⁴

В цілому, як бачимо, у ставленні українців до німців у XIX столітті переважав м’який гумор, про що свідчать і такі казки, записані І.Манжурую у с. Олексіївці Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

Про німців

1. Сидить німець та воші б’є, а чоловік його і пита:

– Що це ти робиш?

– Пльохи (блохи) п’ю.

– Чого ж вони білі?

– Та ще млади.

– А чом же вони не скачуть?

– Та ще глупі.

2. Загуляв німець та так, шо аж два млини пропив, а тоді на похмілля приходе до дохтора та:

– Дивись, – каже, – у мене глотка болить.

Дохтор подививсь, каже:

- Не видно нічого.
- А ти дививсь лучче, може, хоч одно крило видно?¹⁵

Чужинець не може не бути д и в а к о м – тому він і фігурує у даних казках саме у цій ролі. Щирий подив і незлостива констатація об'єктивних диференціюючих ознак різних етносів викликали до життя доволі поширену в Україні приповідку, записану у кількох варіантах: “По-німецькі нецькі, по-руські корито”¹⁶.

Зовнішній вигляд іноземців, одяга (та сама, по якій, як відомо зустрічають) – акцентована у пареміях всіх народів. Галичани стосовно німців зазначали, всміхаючись: “Німець – поколінець, голоколінець. *Носить штани такі, що відкривають голі коліна.*”; Так мене то гріє, як Німця краватка. *Насміх над краваткою, якуносять Німці, вже ж не для тепла, а для оздобу*¹⁷. “Хуторянин” Пантелеймон Куліш, безперечно, висловлював не тільки свою думку, а й думку певної частини української сільської громади, коли звертався до освічених земляків: “Нехай би й вони рідного побиту простого не кидали і німецькі звичаї не вдавались... ато, хто вихопиться в письменні, втямуці книжкові люди, ужей не наш. Німець з його Німцем, – півень, а не чоловік, хоч возьми та й посади на сідало. Мій Боже! Чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися? <...> То хіба ж оце розумне діло., щоб уже й рідну свиту за себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких?”¹⁸

Помічали селяни і дивні риси характеру, незвичної поведінки чужинців: “Німця не перепишеш, а жінки не перелюбиш. *Німці багато пишуть, а жінки все готові любити.*”¹⁹; “Казав Німець: я на хаті сяду, на хаті і встану. *Немцы редко ходят пешком, больше ездят и притом в дороге не любят вставать*”²⁰.

Як людина чужої віри, німець теж не міг не викликати іронічної реакції: “Німець каже, що постить наполовину: вдень їсть скромно, а вночі постить”²¹. Тут доречно згадати, що про дволічну людину на Сумщині кажуть: “вивертає пику неначе німець”²². Цілком закономірна ідіома: нещирість чужинця – типовий етнічний стереотип, неодмінна складова “джентельменського набору” рис іноземця. На нашу думку, в основі подібних висловлювань – не стільки безпосереднє спостереження, скільки **соціальна каузальна атрибуція** (тобто коли причини поведінки людини вбачають у її груповій приналежності).

Славетна німецька ошадливість, акуратність теж у народній свідомості осмислюється скоріш негативно, ніж позитивно (хоча можна назвати кілька десятків приказок, де ця риса – в українцях – уславлюється): “Се вже ми, як той Німець, що на шаєчку воздух вішає”²³.

У деяких пареміях німець виступає як своєрідний “цап одбувайло”, наприклад, коли кажуть: “Або чорт, або Німець розбив”²⁴. Проте тут є самоіронія: на кого ж і скинути провину, як не на чужинця?

Серед приказок зустрічаємо і сповнені агресії. (“Ой дай, жінко, нагая – проучити Німчя”; “Вража Німота!”²⁵) або іронічно-зверхнього ставлення (“Щоб я трейчи Німцем став”²⁶ – своєрідне жартівливе присягання). І все-таки не вони є домінуючими за настроєм серед фольклорних творів, героями яких є німці. Певним доказом не тільки толерантності українців до німців, а й в цілому позитивної семантики образу німця в українському фольклорі є те, що представники даного етносу (чи збірний образ чужинця) заслужили навіть того, щоб потрапити у сюжет про вдалих хитрунів (хіба що тільки цигани були удостоєні такої честі, крім українців). Наведемо цю казку, записану П.П.Чубинським.

Німці

Бо то ввійшло єдного часу трох хлопців Німецьких зо школи. А вони були сироти, не мали навіть при кім жити. Але ідуть вони в світ шукати якого куска хліба; були бідні, і не мали за що їсти купити, ні вбратися і зговорилися єдного часу: “а ну, берімся ми на штуки”. Єден каже:

– Я дам їсти, бо їсти хочеться.

Другий каже:

– Я дам напитися.

Третій каже:

– Я дістану грошей і купим собі одежі.

І перший з них каже:

– Ходім та пообідаєм.

Пішли в трактир, казали дати добрі кушання, так що воно стояло кілька рублів, наїлися, запросили собі господаря і кажуть:

– Що тут робити, що ми єден на другого спіхаєм, щоби заплатив вам, возміть-но ви, завяжіть собі очі і ловіть нас; кого злапаєте, то той заплатить.

Завязав він собі очі і бігає за ними по хаті, а ті хлопці по-тихо втікли.

А той, што мав дати пити, завів їх до свінарні, казав дати розних напиктів, напилися добре, запросили до себе господаря і питаються його:

– Що ти хочеш за тоє?

Він сказав їм. Той, що дав їм пити, говорить до господаря:

– Що то ся значить, що так добре вино, а так тано, я би зробив так, що за нього можна вчетверо.

Господар взяв його просити об тім.

Він каже:

– А маєш більше такого вина?

– Єсть.

– А де ж?

– В льоху.

– Ходім до нього.

Прийшли в лех. Хлопець, школяр, повертів в єднім кінці дзюру в бочці і казав заткати пальцем, потому в другім также казав заткати другою рукою, потому повертів і третю зверху і казав заткати язиком, і сам пішов до хати. І втікли.

А третій, що казав дасть грошей, пішов до єдного купця в лавку і як там було багато людей, він десь заліз в куток і сховався; купець в вечер замкнув лавку і пішов додому; він виліз с кута, взяв гроші зо скринькою, перелічив на сорти ті гроші, поклав свій хрестик і положив на своє місце, а сам сховався знов. Рано купець прійшов, відомкнув, зійшлися люди, знов він якийсь способом виліз так, що ніхто не видів, і бере ті гроші, купець повидів і каже:

– Куди ти береш?

Він відповідає:

– Бо то мої гроші.

Взялися дерти, привели станового, купець жалується, а той хлопець повідає до станового:

– Ну, спросіть купця, нехай він скаже: скільки тіх грошей і на сорти, а я скажу, і подивітсья, що межі грошми і мій хрестик єсть.

Той як купець не міг відгадати, то гроші віддали хлопцьові, бо він доказав, що його гроші²⁷.

Хитруни – найулюбленіші селянами персонажі побутових казок, піднесені на найвищий етичний щабель²⁸. І якщо серед них знайшлось місце трьом німецьким школярам, значить певною мірою вони стали “своїми”.

¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и дополнения О.Н.Трубачева. – М., 1971. – Т. 3. – С. 62.

² Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготував до видання В.В.Німчук. – К., 1966. – С. 245.

³ Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови. Редакція й доповнення Ю.Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1988. – С. 284 – 285.

⁴ Галицько-руські народні приповідки. Зібрав і пояснив др. Іван Франко. Т. 2. – Львів, 1908. – С. 450 – 451 – (Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т.Шевченка, т. 23 – 24).

⁵ Васильчук В. Вказ. праця. – С. 38.

⁶ Галицько-руські... – С. 450.

⁷ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича та інших. Уклав М.Номис. – К., 1993. – С. 586.

⁸ Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И.Манжурою. – Харьков, 1890. – С. 123. – (Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 2, вып. 2).

⁹ Сборник материалов по этнографии Купянского уезда Харьковской губернии. От колыбели до могилы. Ч. 2. Сказки. Собрал П.Иванов. – Архів Інституту етнології та антропології ім. М.М.Миклухо-Маклая

РАН. – Фонд Товариства прихильників природознавства, антропології та етнографії. – Оп. 1. – Од. зб. 331 в. – Арк. 836. – № 177.

¹⁰ Сказки, пословицы и т.п.... – С. 118 – 119. ¹¹ Див., напр.: Красиков М.М. Пізнання “іншості” як шлях до толерантності (“Хахли” та “москалі” у слобожанських казках) // Толерантность как культурная универсалия: Материалы междунар. конф. – Харьков, 1996. – С. 38.

¹² Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895. – Вып. 1. – С. 124. – № 139.

¹³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – СПб., 1878. – Т. 2. – С. 584 – 585, 587. – № 73,75.

¹⁴ Записано нами 26.06.2003 від Олександра (Целестіна) Олександровича Ковальського, 1933 р. нар., родом з с. Цмолка Шепетівського р-ну Хмельницької обл., з 1948 р. живе на Харківщині, з 1971 р. мешкає у с. Хижняківці Лозівського р-ну Харківської обл.

¹⁵ Сказки, пословицы и т.п... – С. 118.

¹⁶ Труды... – СПб, 1877. – Т. 1. – С. 245; Українські приказки... – С. 83; Галицько-руські... – С. 451.

¹⁷ Галицько-руські... – С. 450 – 451.

¹⁸ Козак Белебень [Куліш П., Листи з хутора. Лист V] // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1861. – Ноябрь – Декабрь. – С. 127.

¹⁹ Галицько-руські... – С. 451.

²⁰ Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, зап. И.И. Манжуры в Екатеринославской губ. // Сб. Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1894. – Т. 6. – С. 196.

²¹ Українські приказки... – С. 83.

²² Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків, 1993. – С. 115.

²³ Українські приказки... – С. 442.

²⁴ Там само. – С. 159.

²⁵ Там само. – С. 83.

²⁶ Там само. – С. 600.

²⁷ Труды... – Т. 2. – С. 585 – 586. – № 74.

²⁸ Див.: Красиков М. Чи вчать казки? (Етичні парадокси в слобожанських народних казках) // Третій міжнародний конгрес українців 26 – 29 серпня 1996 р. Політологія. Етнологія. Соціологія. Доповіді і повідомлення. – Харків, 1996. – С. 62 – 65.